

Tawid-Diwa sa Pananagisag ni Bienvenido Lumbera: Isang Pagtáya sa Diskursong Makabayan/Mapagpalaya

Dexter B. Cayanes

Bukál ng kamalayang-bayan para sa kasalukuyan at makabuluhang diskursong pangkasaysayan at pampanitikan ang paglalangkap ng kritikal na interpretasyon at pagsusuri sa salaysay (teksto/kritisismo/sanaysay) ni Bienvenido Lumbera at ng kaniyang akdang pampanitikan na “Pananagisag” na matatagpuan sa magasing *Sagisag* mula taóng 1975 hanggang taóng 1979. Sa imahinatibong yugto ng Batas Militar, maipagpapalagay na pinanday at lalò pang tumalas ang kritikal na haraya at kaisipan ng sarili/sabjektiviti, ng pagkamalikhain ng manunulat sa Filipino na mulát at namulat sa mga kabalighuan at katotohanan sa panahon ng diktadurang Marcos.

Sa pamamagitan ng kritikal na kasaysayang pampanitikan at pag-uugnay sa diwàng makabayan na humuhulagpos sa nakaraan at kasalukuyan, mabibigyang halaga ang pagdalumat sa tawid-diwa o ‘*specific time-continuum*’ ayon kay Lumbera. Napakahalaga ng tawid-diwa bílang pagsasatinig ng diskursong nakapaloob sa proyekto/praktika ng kontra-gahum (*counter hegemonic practices*) at postkolonyalismo (progresibo, sirkumbensyonista, at mapagpalaya) na matutunghayan sa kaniyang kolum (pangulong-tudling) na “Pananagisag” at ang kaniyang “pananagisag” o paninimbolo sa mga salaysay/kritisismo/akda. Mahalagang maisalin ang kaalamang ito, lalò na kung titingnan natin na sa “maraming pahiwatig na ang mga diwàng bumubuhay sa ating kamalayang simboliko ay nabubuhay sa katumbalik ng kasaysayan—ang panitikan” (Valdez 252). Gayon ang kapangyarihan ng kasaysayang

bayan at ng mahigpit na ugnay ng mga akdang pampanitikan/kultural na teksto na ipinagpapalagay na bumuhay sa magasing *Sagisag* sa ilalim ng pamamatnugot ng Pambansang Alagad ng Sining na si Bienvenido Lumbera sa kasagsagan ng diktadura ng rehimeng Marcos.

May nagaganap na diyologo sa mga bagay na naisulat na. Sa konteksto ng pagsusulat ng kasaysayang pampanitikan, mga teksto itong bahagi ng nakalipas subalit sa sandaling pag-usapan at pag-isipang muli sa paraan ng pagpapagitaw ng diskursong makabayan na nagmumula sa lalim ng danas at sa lawak ng tanaw na umuugnay sa nakaraan at kasalukuyan, nagagawa nitóng aktibong bakasin at balangkasin ang kompleksidad ng hangaring alamin ang kaakuhan (identidad) ng sarili/manunulat/intelektuwal, ng kaniyang kamalayan at pagkataong Filipino at pagpopook ng kaniyang paninindigan/pakikibaka sa tagisan para sa pambansang kasarinlan. Nagsisilbing isang pagbubukas ito sa hindi matapós-tapós na usapin ukol sa wika, sa panitikan, at usapin ng dekolonisasyon sa sosyo-kultural na larang dahil waláng katapusan ang pag-uusisa, lalò na dahil maituturing na buháy ang mga anyong ito at patúloy pa rin ang pakikipagtagisang ideolohikal-politikal sa kasaysayan ng bayan sa espesipikong yugto nitó—ang imahinatibong yugto ng Batas Militar.

Hábang patúloy na binubúlay-búlay ang kahalagahan at kahulugan para sa atin sa anyo ng kamalayang-bayan, napatitingkad nitó ang diwa ng “pagsasarili” ng maláy na paghulagpos ng mapagpalayang kamalayan, ng pagkatao, ng identidad, at ng kamulatang Filipino. Kamalayang-bayan ito na taglay ang pagsasanib ng mga kaisipan, kaalaman, haraya/imahinasyon, hinuha, at alaalang makakatas mula sa mga teksto/akdang pampanitikan, salaysay, at tinig mula at para na rin sa bayan. Representatibo rito ang artikulasyon ng pagtatalaban ng mga puwersang panlipunan (kolonyal na institusyong hegemoniko/represibo at ideolohikal na aparato ng estado vs. progresibo/mapagpalayang kilusang-bayan/Kilusang Pambansa-Demokratiko) sa kasaysayan na nanunuot sa málay ng indibidwal na manunulat/intelektuwal na naging aktibong bahagi ng pagbabagong panlipunan.

Sentral sa kabuoan ng pag-aaral na ito ang kompleksidad ng diwàng makabayan na humuhulagpos at ang ugnay nitó sa batayang konsepto ng tawid-diwa sa paglalahad ng kasaysayang pampanitikan. Sa binubuong kasaysayang pampanitikan, ipinagpapalagay ng mananaliksik na ang pag-aaral ng búhay bílang manunulat/intelektuwal at ang kaugnay na mga akda ni Bienvenido Lumbera ay mayroong masalimuot na ugnayan sa kasalukuyang

pag-imbulog ng proyektong postkolonyal (Ordoñez 21); gayundin ang dinamismo ng kontra-gahum na matatagpuan sa P/pananagisag nitó sa espesipikong kasaysayan ng lipunan at pagsulong ng kilusang makabayan bago at sa mismong panahon ng Batas Militar na mailulundo naman sa tawid-diwa.

Saklaw ng tawid-diwa ang sarili bílang manunulat at intelektuwal, ang subjektiviti sa pagsasaanyo ng talambuhay ni Lumbera at ang matutukoy na makapangyayaring yugto ng kaniyang paghulagpos bílang programa ng kontra-gahum alinsunod sa pananaw ni Smith (58-61) at postkolonyal na proyekto sa magkasalikop din na maigting na paghulagpos ng bayan sa kasaysayan. Upang maging makabuluhan ang usapin ng makabayang diwa ng paghulagpos ng indibidwal na manunulat/intelektuwal at bayan, mahalagang maisakonteksto naman ito sa kaligiran (*milieu*) at datos/talâ ng kasaysayang bayan. Matatagpuan ito sa kasalukuyang pagdiskurso ng kasaysayang bayan (batay sa bisà ng paggámit nitó sa librong *Kasaysayang Bayan: Sampung Aralin sa Kasaysayang Pilipino*) bílang aktibong paglalalahad ng bisàng postkolonyal sa kasaysayang pampanitikan. Batay sa mailalahad na kasalukuyang pagsasakonteksto nitó ukol sa pagpapayaman ng pagdalumat sa diwa, maitatanong natin ano ang tawid-diwa? Bakit tawid-diwa?

Nabuo ang konsepto ng tawid-diwa sa kontekstong historikal bílang pagsisikap na unawain ang pagkumulat (sa loob ng neokolonyal na *set-up*) at paglago ng kamalayan at ng kontra-gahum na pagsasapraktika (*counter-hegemonic practices*) ni Lumbera bílang intelektuwal/manunulat. Kongkreto ang gayong paglago ng indibidwal na kamalayan. Ang diwàng taglay nitó ay tinitingnan at tinatanganang hindi maihihiwalay sa kolonyal na danas niya (sarili) at ng kaniyang bayan.

Reflexiv at reflektiv kung gayon ang subjektiviti ni Lumbera, dahil ito rin ang lalamanin ng kaniyang mga akda/sanaysay/kritisismo. Pansinin na lámang ang pahayag ni Lumbera ukol sa kamalayang Filipino sa sanaysay niyang pinamagatang, “Dating’ Panimulang Muni sa Estetika ng Panitikang Filipino.” Aniya:

Alalahanin lámang na **kamalayan ng Filipino** ang sangkot sa proyektong suriin ang mga dahilang nagtutulak sa mga mámbabasa natin na piliing pahalagahan ang isang akda at tanggihan ang ibá. **Naging mapanalasang sandata ng mga kolonyal na administrasyon ang sistema ng edukasyong humubog sa kamalayan ng mga kabataan**

noon, na ngayó'y siyáng may hawak ng kapangyarihan sa gobyerno at sa negosyo ng bansa. **Kamalayan ang larangan ng tunggalian** sa pagitan ng nais na magpanatili sa kasalukuyang kalagayan ng lipunan at naghahangad na magtayô ng lipunang higit na **kumikiling sa mga mamamayang ngayó'y sinisiil at pinagsasamantalahan**. Ang usapin ng estetika ng panitikang Filipino ay usapin ng kamalayang tunay na Filipino. (Lumbera 211) (akin ang diin)

Base sa pananalitang ito ni Lumbera at ng pag-aaral at pag-unawa na rin sa kaniyang akda bílang praktika, ang guwang sa kamalayan (bílang diwa) na siyáng larangan ng kompleksidad na tunggalian at paninindigang mahahango sa panitikan at kasaysayan ng paglaya mula sa kolonyal na gapos ang konsepto ng tawid-diwa. Ito ang postkolonyal na subjektiviti at maipagpapalagay na masalimuot na kontra-gahum na programa sa akto ni Lumbera at maihahanay na makabayang manunulat, isang alternatiba sa/ ng patúloy na pakikipagtagisan sa dominanteng ideolohiya—sa realidad at sa paraan/sistema ng pagharaya sa realidad sa lipunan, lalò na sa panahon ng Batas Militar.

Sa isang panayam (Enero 8, 2010), ipinaliwanag ni Bienvenido Lumbera ang '*specific time-continuum*' bílang pagtanaw sa kasaysayang pampanitikan sa bansa na tiwalag sa "panghabang-panahon" o hindî nagbabagong katangian at pamamaraan ng pagtingin/pagbása sa akda at may-akda. Bagkos, ito ang matamáng pag-uugnay sa nagbabagong tanaw at sipat na nagkakabisa sa kamalayan ng may-akda at mámbabasá gayundin sa dinamismo sa teksto na batay sa panlipunang kondisyon na matatagpuan sa espesipikong yugto sa kasaysayan.

Iniugnay ni Lumbera ang paliwanag na ito sa "tawid-diwa" bílang "tanging tunguhin ng pagtawid(-diwa) ng manunulat kahit hindî sadyain" subalit dahil may "kamalayang kultural na (nagsisilbing) pondo o tinggal(an) na binabalikan sa pana-panahon" ay nagiging bahagi ng kaniyang artikulasyon o akda. Ang tinggalan o pondong ito sa kasaysayan ay mga "mithiin, adhikain, ideá, o pagkilos" mula sa nakaraan na sa pana-panahon ay nagkakaroon ng kabuluhan "at mapaghahanguan ng aral" para sa kasalukuyan. Kung kayá, binigyang-diin ni Lumbera ang kahalagahan para sa politikalisasyon ng mga manunulat/intelektuwal, ang kaniláng kamulatan at kamalayang historikal (*historical consciousness and awareness*) na maaari nitóng sandigan.

Magiging malinaw pa ito sa pananaw ni Patricia Melendrez-Cruz ukol sa katayuan ng manunulat, ng bisà ng kaniyang sosyo-politikal na kamalayan at ng maláy o ideolohikal na pagpanig nitó:

Ibinubunsod ng ideolohiyang pinanghahawakan ang paglahok ng manunulat sa usapin at pagbabakang panlipunan sa kanyang panahon. Sa kanyang pagkaunawa sa katangian ng prosesong panlipunan, kanyang ipinapahayag ang kanyang pinaninindigang panig. Sa lipunang makauri, ang pagpanig ay kalikasán mismo ng obhetibong realidad. Kaangkinang likas din ito sa **panitikan bílang likha ng kamalayan.** Makikíta ito sa pamimili at pagsasaayos ng manunulat sa kanyang paksà.

Ang manunulat na may kamulang pulitikal ay hindi lámang maláy sa katunayang ito; higit pa rito, kinikilálát tinatanggap niya na ang pagpanig ay kahingian ng kanyang pagkamanunulat. Kanyang inilalagay ang sarili sa panig ng puwersang nagpapasulong sa lipunan túngo sa hanap na makataong kaganapan at kaunlaran . . . sa pagturol niya sa mga puwersang kanyang itinataguyod o nilalabanan higit siyáng nagiging maláy at mulát sa kanyang pakikipamuhay sa lipunan. Sa lipunang makauri ang pakikipamuhay na ito ay may katangiang ideolohikal. (Alcantara et al. 143-144)

Pinagtitibay lámang nitó ang pananaw ni Lumbera ukol sa kaniyang “kamulang politikal” at kamalayang pangkasaysayan; ng praktika niya bílang intelektuwal; ng manunulat-kritiko. Matingkad ito sa pahayag niya na:

Ibá ang pag-iisip ng manunulat na may politika. Nakapaloob siyá sa isang organisasyon, at sa pagpapaloob niya sa nasabing organisasyon, tanggap niya ang mga layunin nitó, at ang kaniyang pagsusulat ay pagkilos túngo sa pagsasakatuparan ng mga layuning ikagagalíng ng nakararami. Samakatwid, ang paglikha niya ay hindi maihihiwalay sa kaniyang politika. (Lumbera 279)

Anong organisasyon itong kinaaniban ni Lumbera at nagsilbing tanglaw ng pagtawid-diwa sa kaniyang mga akda? Ano ang naging bigat at naging dulot ng organisasyong ito sa kaniyang buong pagkatao at paninindigan bílang Filipino? Matutunghayan ang kasagutang ito sa kaniyang kasaysayan batay sa sarili niyang pahayag:

“Nang mabuo ang PAKSA [Panulat para sa Kaunlaran ng Sambayanan] at maging tagapangulo akó ng organisasyon, hindi ko na naurungan ang responsibilidad na aking tinanggap. Ang aking pangalan ay hindi na lámang sumasagisag sa aking sarili, sagisag na rin ito ng panulat na, ayon sa pinakaunang manipestong inilabas ng PAKSA noong 1971, ‘kumakatawan, nakikisangkot, at nag-aangat sa adhikain ng aping sambayanan.’ Kahit nilansag na ang PAKSA ng diktadurang Marcos, hindi ko na matatalikdan ang responsibilidad na iyan.” (Lumbera 283)

Ito sa tingin ko ang inilalatag ng tawid-diwa—politikál na puwersa ito ng subjektiviti ng manunulat. Maláy na paghulagpos ito sa kolonyal na institusyong dalá ng kaniyang pagkamulat na ibinunsod ng nasyonalismo sa “loob ng isang *specific time-continuum*” na sa yugto-yugtong pagbalikwas nitó sa kasaysayan (e.g., Kilusang Propaganda, Himagsikang 1896 at ng radikalismo ng 1960s sa pangunguna ng Kilusang Pambansa-Demokratiko na humantong sa FQS [First Quarter Storm] ng dekada setenta at pagkakatatag ng PAKSA) ay naggigiit ng kaniyang tunay na sarili o identidad na Filipino, ng isang tradisyon na kinakandili ng pamamayani ng kaisipan at simulain ng kilusan o organisasyong pinagtitibay ng tradisyong makabayan. Sa madalíng salitá, tumatawid ang diwáng makabayan sa kasaysayan ng kilusang-bayan at sa pagtawid na ito namumulat ang indibidwal at ang bayan dahilan upang humulagpos ito sa kalagayan ng kolonyal na pagkagapos nitó.

Sa dualismong ito ng tawid-diwa, ng ugnay nitó sa sarili/personal/indibidwal at bayan sa loob ng proyektong postkolonyal at kontra-gahum, mahalaga kung gayong alamin ang dinamismo ng paghulagpos, ng transpormasyong nagaganap sa sarili at sa bayan sa pamamagitan ng pagbakas sa talambuhay ng indibidwal na manunulat/intelektuwal at ng kasaysayan ng bayan. Sa aking naunang pag-aaral Masteral ukol sa “paghulagpos,” nabanggit ko na:

Maipagpapalagay na ang **personal o indibidwal na kasaysayan ng paghulagpos ay sumasailalim sa pagbabago at paglago na sanhi at bunga ng kaganapang matatagpuan sa pagsasalaysay ng mas malawak na kasaysayang panlipunan** na umepekto sa búhay ng bawat indibidwal sa isang partikular na panahon at lunan...**Ang saysáy ng paghulagpos sa daloy ng kasaysayan ay sentral na problematiko** na nangangailangan ng masinop na pagtistis at pagbásang inihahapag ng akto ng pagtatala/pagsasalaysay. (Cayanes 17-18)

Mahalaga sa usapin ng indibidwal/personal/sarili ang proseso ng kaniyang pagkamulat at paghulagpos sa loob ng pormasyong kultural na may kaugnayan sa institusyong edukasyonal at radikal na pagbabagong pangkasaysayan at kilusang mapagpalaya sa lipunan. Kung kayâ sa seminal na akda ni Rhoderick Nuncio (2008), maipagpapalagay nating nahagip niya ang katumpakan ng dinamismong ito sa pag-aakda ng sarili/pag-aakda ng bansa, ngunit may malalaking guwang (*gaps*) na dapat pang punan na aakuin ng aklat sa pamamagitan ng tawid-diwa. Pansinin ang pahayag ni Nuncio sa kaniyang “Kritikang MakaLumbera: Tungo sa Kritikang Filipino at makaFilipino”:

- 1. Pag-aakda ng sarili (paninindigan, politika, subjektiviti) (biograpiya bílang kritika) buhay na kritika.**

Sa mga nakakakilala kay Lumbera, hindi ko na iisa-isahin, ang aktibo niyang pakikilahok sa usapin ng politika. Bílang kritiko, bahagi ito ng pag-aakda ng sarili.

- 2. Pag-aakda ng bansa (kasaysayan ng bansa, ang pagsulat ay metapora, ang sarili, diwa, at ang bansa)**

Ang bansa ay metapora, ang pag-aakda/pagsulat ay isang proyekto túngo sa imahinasyon ng bansa.

Nagbubukas ang pahayag na ito ni Nuncio ng sipat ng pag-unawa sa “makaLumberang diskurso” at ng biograpiya ang talâ ng kaniyang

paghulagpos, ngunit isang balangkas pa lámang ito na kinakailangang punan/bakasin pa rin sa pamamagitan ng aktibong pag-unlad ng kamalayang makabayan ni Lumbera at sa pakikilahok niya sa paggigiit ng kasarinlan at tunay na kalayaan ng bayan na sa bahaging ito ay magagawang linawin sa usapin ng postkolonyal na proyekto at programa ng kontra-gahum. Dahil malaking bahagi ng kaniyang pagiging kritiko, ng pag-aakda niya ng sarili, ay bunga ng organisadong puwersang politikal na maka-Kaliwa na tumatalima at nagsasakatuparan ng dekolonisasyon na sa isang yugto ay nanuot sa kaniyang kamalayan, imahinasyon, budhi, at pagkatao. Kung kayâ, bahagi ng teoretisasyon ng tawid-diwa ang pagbabalangkas ng kasaysayan ng sarili/sabjektiviti at ng bayan. Ang postkolonyal at kontra-gahum sa pagbalangkas ng sarili bílang bisà ng sabjektiviti ni Bienvenido Lumbera na umaalagwa sa kolonyalismo sa kasaysayan: ang kaniyang nakaraan bílang burges at maka-Kanlurang intelektuwal bunsod ng kolonyal na edukasyonal na institusyong nagpatibay nitó; ang kaniyang pagkamulat at kagyat na paghulagpos sa túlong ng organisasyon ng manunulat na tinaguriang “PAKSA” bago ang Batas Militar na mahigpit na nakaugnay sa kilusan ng sambayanang Filipino upang igiit (sa anyo ng kontra-gahum) ang radikal at makabayang paninindigan nitó; ang pakikipagtagisan sa kolonyal na institusyon o aparato ng estado sa bansa (e.g., institusyon ng edukasyon); ang matutukoy na proseso ng estruktural na paglalansag/paghulagpos at ang kapangyarihan ng kaniyang akdang pailalim na isiwalat ang problematiko sa kaganapang ito.

Tawid-diwa sa “Pananagisag” ni Lumbera bílang Kontra-Gahum at Postkolonyal na Proyekto

Malinaw na ang kahalagahan ng talambuhay ng sarili ng manunulat/ intelektuwal at ng pagsasalikop nitó sa kasaysayan ng bayan. Ngunit, hindi doon humihinto ang pagtistis at pag-aaral sa kamalayang Lumbera at kamalayang-bayan at ang naganap na pagtawid ng diwáng makabayan/ progresibo. Esensiyal sa aklat ang espesipikong yugto sa kasaysayan na matutukoy bílang imahinatibong yugto ng Batas Militar. Ang kaganapang ito sa lipunan ay nagsupling ng pamamaraan sa produksiyong pampanitikan, babansagan ito mismo ni Lumbera bílang “*Art/Literature of Circumvention.*” Ang sirkumbensiyonistang pag-akdang ito sa hanay ng manunulat ay mahihinuhang “ibá” sa naunang estilo at nilalaman ng panitikan bago ang mapanikil na pagdaluyong ng Batas Militar ng rehimeng Marcos. Mahalagang

paglimian ang sirkumbensiyonistang panitikan sa usapin ng pagdalumat nitó sa pamamagitan ng tawid-diwa. Dito mapagigitaw ang lalim at lawak ng saklaw ng “sirkumbensiyon” na sa pagtáya ng mananaliksik ng aklat na ito ay litaw sa magasing *Sagisag* (1975–1979), espesipiko na rito ang mga sanaysay/ akdang Lumbera sa pangulong-tudling o editorial na “Pananagisag.”

Ang mga sanaysay/teksto at talá ng buhay ng mabulas na pagkatao ni Bienvenido Lumbera bílang kasaysayan ay talambuhay ng kaniyang bayan sa paghulagpos o pagtawid nitó. Ito ang pagtawid ng diwàng makabayan na tumimo sa gulugod ng subhetibong pagkatao, damdámin, at paninindigan niya na bunsod ng kritikal na kamalayang suriin ang obhetibong realidad ng kaniyang lipunan sa espesipikong panahon ng “paninimbang” sa Batas Militar. Ito ang maituturing na pusò at kaluluwá ng “makaLumberang” pagpanig laban sa pandarahas, paninikil ng estado sa imahinatibong yugto ng Batas Militar, sa kasagsagan ng rehimeng Marcos ng kontra-gahum—ang pag-akda ng sarili bílang praktika ng pakikipagtagisan sa imahinasyon ng manunulat/intelektuwal na mahigpit na nakakapit sa prinsipyong inilatag ng malusog na harayang iniwi sa kilusang-bayan. Nakahugpong ito sa Kilusang Pambansa-Demokratiko (KPD) na tinitingnan bílang panibagong pagdaluyong ng kilusang makabayang kinandili sa rurok ng Himagsikang 1896.

Ang pagkilos ni Lumbera bílang manunulat-intelektuwal ay maipagpapalagay na pagpopook ng sarili sa *situs* ng pakikibaka ng bayan para sa lantáy na kasarinlan at kalayaan nitó. Ang kabuoang balangkas ng tawid-diwa ni Lumbera ay mahahango sa estruktural na paghulagpos ng kaniyang pagkatao sa pusò at kaluluwá, ng kaniyang budhi, ng kaniyang kamalayan, at higit sa lahat, ng kaniyang pagsasadiwa sa mga aral ng pakikibakang sa mga panahong matuturo sa kasaysayang bayan na nakalundo sa anti-kolonyal/anti-imperyalistang programa laban sa mga dayuhan at lokal o katutubong elite na nagpapanatili ng neokolonyal na kondisyong nagbubunga ng kahirapan, kaalipinan, at kawalang-katarungan sa lipunan. Postkolonyal ang pamamaraan at paninindigang katutubo na iwaksi ang anumang balakid at hadlang sa lantáy na paglaya gámit ang panitikang nakikisangkot ng bansang Filipinas na bahagi naman ng ‘diwàng transnasyonalista’ ng pakikibakang pampolitika/kultural/pampanitikan ng Ikatlong Daigdig (Tolentino 26).

Sa pagkamulat ni Lumbera, ang radikalasyon ng kaniyang pananaw sa daigdig, sa kaniyang kamulatan sa pagpapaloob sa kilusang nagsasakdal sa “imperyalismo, burukrata-kapitalismo, at piyudalismo,” masasabing nabawi niya ang diwa, ang tunay na diwàng makabayan. Lalòng nagiging

mabulas, nakapokus, at makabuluhan ang panulat na naglatag at nakiisa sa paghihimagsik ng bayan na naging sandatang ipang-uulos din sa kaaway—ang naging silbi ng panitikang-bayan. Ang organisasyong kinaaniban, ang PAKSA, sa bungad ng dekada setenta na naging ilegal sa panahon ng Batas Militar, ang nagsilbing giyá at tanglaw niya sa kaniyang panulat na inilalaan sa kagalingan at kaginhawahan ng pakikibakang bayan “mula sa masa at para sa masa.”

Mula rito, ang aktibong pakikiisa o pakikisangkot batay sa pakikipagkapuwa-*tao* (*shared identity*) ni Lumbera sa malawakang pagkilos ng bayan ay nagkahugis bílang mga paninindigan at hálagáhan. Paninindigan upang muling isulat ang kasaysayan ng panitikang nakikisangkot, itala ang pakikibaka nitó sa punto-de-bista ng mulát at nagkamalay na manunulat/intelektuwal na nakapaloob sa kasidhian at katumpakan ng simulain at ubod ng pagpapahalagang Filipinong makabayan sa kaniyang P/pananagisag. Ang pangulong-tudling na may titulong “Pananagisag” sa magasing *Sagisag* mula 1975–1979 ay lumalagpas sa hangganan ng payak na paninimbolo/pananagisag na lámang, nang pakikipagnegosasyon (dahil hindî tahasang oposisyonal na maituturing kundî pailalim na komplikadong simbolikong pakikibaka) bílang “paninimbang” sa panahong nanalasa ang katahimikan at kawalang-imik hábang nagaganap ang karahasan at panunupil ng estado poder ni Marcos sa imposisyon ng mapanikil na reglamento at kautusan para sa radikal at mulát na manunulat/intelektuwal sa panahon ng Batas Militar na nagbalatkayong Bagong Lipunan. Naglunsad si Lumbera ng panibagong paraan, taktika, at estratehiya upang maging epektibong tanglaw ang panulat at oposisyon sa galamay ng kolonyal na hálagáhang nagpapalabo, naglilihis, tumatabon sa lantáy na pagpapahalagang Filipino na pinanatili ng rehimen o awtokratiko-diktaduryal na pamamahala ni Marcos. Ang kontra-gahum ang hindî tahasang malikhaing oposisyonal na proyektong natukoy bílang sirkumbensiyon ni Lumbera at ng mga kaalyadong manunulat sa ilalim ng publikasyong *Sagisag* ay kompleksidad ng antas-antas na patúloy pang paghulagpos mula sa pagkabinbin dulot ng interapsyong historikal—ang panahon ng Batas Militar.

Isang madilim na yugto ito ng kamay na bakal ni Marcos na nagpiit sa makabayan at progresibong manunulat, organikong intelektuwal na manggagawa at magsasaká, pulitiko, estudyante, at masa sa bansa, na nagpahaba din sa listahan ng mga martir o napaslang o nawala na lámang sukat (*desaparecidos*) na mga anak ng bayan, aktibista, manunulat, intelektuwal, at másang mandirigma. Ang panulat at ang tunguhin ng malikhaing pagharaya

ni Lumbera sa imahinatibong yugto ng Batas Militar na may “pailalim at pailahim” na proyektong pampolitika at malalim na ideolohikal na salalayang ugnay pa rin sa KPD ay maláy na pagpanig sa interes ng bayang inaapi at inaaglahi ng mga dekreto at kautusang diktaduryal at inhustisyang dulot ng neokolonyal na kaayusan sa bansa.

Bagaman sala-salabid sa kasaysayan ng dekada setenta ang antasan ng problematikong kolonyal at diktaduryal ng imperyalismong Estados Unidos at pasistang pamamahala ni Marcos, buong linaw na itinatala ni Lumbera ang mismong danas at panata ng kaniyang Pananagisag, ang mababakas na kalakasan at bumabalong na karunungan (*wisdom*) mula sa kalinangan at realidad ng lahing Filipino. Matutukoy na proseso ito ng tawid-diwa ni Lumbera sa kaniyang Pananagisag bilang manunulat/intelektuwal. Integral dito ang kritikal na pedagohiya sa re/produksiyon ng (pagtawid ng) diwàng makabayan. Ang larangan ng tunggalian sa kamalayan at kultura na pagpapalawig pa ng kaisipan/kamalayang tumutugpa sa pagbaka ng kolonyal na hulmahan ng pagkataong bumistay sa diwa ng mga Filipinong sumailalim sa kolonyal na gahum ng institusyong edukasyonal sa bansa na pinagtibay ng Amerikanisasyon sa humigit na kalahating siglo nitóng pamamayagpag; gayundin ng bayang nakabilanggo sa dominansiya ng kamalayang nirarahuyo ng naglilihis na ideolohiya (*false consciousness*) ng Bagong Lipunan.

Mababanggit sa isang sanaysay na pinamagatang “Ideology and Consciousness” ni Alice Guillermo ang gayong operasyon ng mapanlinlang na ideolohiya ng diwàng makabayan na ipinamarali ni Marcos sa kasagsagan ng Batas Militar. Tinukoy ni Guillermo ang ideolohiya ng nasyonalismo sa estado poder ni Marcos. Aniya:

As an ideological element with no distinct class connotation, nationalism is articulated into different discourses, while its class connotation becomes conferred by the articulating hegemonic principle of class interest. Thus, in the Marcos state ideology, the meaning of nationalism was merely cultural, in terms of the national cultural heritage and traditions, in order to boost national pride in keeping with the grandiose official rhetoric of the New Society. **Nationalism in the formulation of Isang Bansa, Isang Diwa was an ideological ploy to cover up gross social inequality and injustice and to unify the people under the dictatorship of a small ruling elite, facilitators**

of US monopoly capital. Such a meaning likewise serves to defuse and neutralize the revolutionary potential of nationalism in its anti-imperialist connotations.

In the national democratic discourse, on the other hand, nationalism connotes anti-imperialism in the broad alliance of the people—the workers, peasants, petty bourgeoisie, and the national bourgeoisie—against the power bloc of US imperialism and its local agents in the big landlord/comprador elites. Likewise, nationalism identifies the national interest with the interest of the majority of Filipinos, the large mass of the population, so that to pursue the national interest—which is economic and political sovereignty, true democracy, freedom, and justice for all is also to pursue the interest of the people as a whole. (Guillermo 191) (akin ang diin)

Malinaw na naipahayag ni Guillermo ang diyalektika ng ideolohiya ng nasyonalismo ni Marcos at ng pambansang demokratikong diskurso ukol dito. Ang tunggaliang ideolohikal ay tunggaliang pangkamalayan (*consciousness*), kung gayon, isang seryosong usapin ng diwa at ng pagtimo nitó sa bayan. Sa tunggaliang ito, mahihinuha natin na may layuning lihisin ng rehimeng Marcos ang diskurso ng nasyonalismo o diwàng makabayan bílang anti-imperyalistang artikulasyon ng sambayanan sa pahát na islogan nitóng “Isang Bansa, Isang Diwa.” Hungkag ang islogan ukol sa diwa, at nagiging hungkag na pahayag na lámang ng diktador na pangulo dahil lumilihis ito sa interes ng bayan upang makahulagpos sa saklot ng dáyo, dahil ang rehimeng ito ay nangangayupapa sa interes ng hegemoniyang Estados Unidos (dahil dito rin mismo kumukuha ng basbás at lakas si Marcos para makapaghari lalò na sa usaping pangmilitar).

Malinaw na isang desepsiyon, bukod pa sa pandarahas, ang isinagawa ng rehimen. Panlilinlang sa larang ng kultura, kasapakat nitó ang mga grandiosong retorika at estruktura/institusyon ng rehimen upang pagtakpan ang lagapan na inhustisya at pandarahas sa mga kanayunan kung saan nagpatúloy ang radikal/armadong pakikitalad para sa pambansang kalayaan. Ang radikalisasyon sa pagtatapos ng dekada sesenta, ang pag-imbulog ng rebolusyong pangkultura, at sa rurok nitó sa bukana ng dekada setenta, ang malikhaing pagdaluyong ng tunay na diwàng makabayan ng mga kabataang

aktibista, estudyante at guro, manunulat-intelektuwal, másang magsasaká at manggagawa, ng sambayanang dumukal sa aral ng di pa tapós na Himagsikang 1896 ang siyang pinigilan at tinangkang sugpuin ni Marcos sa imposisyon ng Batas Militar.

Tahasán nitóng inagaw ang tagumpay ng anti-imperyalista at rebolusyonaryo/progresibong puwersa na natatanggalan ng simulaing pambansa demokratiko. Batayang láyon ng KPD, na nakapagtatag ng alyansang bayan, ang wakasan ang ideolohikal na pamamayani ng dáyo, ang imperyalistang gahum ng Estados Unidos nang sa gayon ay makapamayani at makahulagpos ang katutubong lakas at dunong, at upang makapaglunsad ng lantáy na demokratikong pamahalaáng pinatatakbo ng Filipino na hindi nakatanikala sa interes ng dayuhang may monopolyong pang-ekonomiko at mapanlansag sa sosyo-politikal at kultural na búhay ng bansa. Ito ang isa sa rebolusyonaryong láyon na dumaluyong upang banggain ang namamayaning lihis na ideolohiya ng Bagong Lipunan. Ang Bagong Lipunan, na mahahantad na lumàng kaayusan pa rin ang namamayani dahil, pinatindi lámang nitó ang neokolonyal na kaayusang pinagtibay ng lokal na pinunòng mahigpit na tumatalima sa maka-Kanlurang interes ng Estados Unidos. Tahasan kung gayon ang kaakibat na ideolohikal na paninikil ng estado poder ni Marcos, ang neokolonyal na kalagayan ng bansang bunsod ng pagpapatuloy at pagpapatindi pa ng epekto ng kolonyal na kasaysayan nitó—ang katambal ng mapanikil at mapanlinlang na rehimeng Marcos, ang kasapakat na imperyalismong Estados Unidos na rumagasa sa diwa, sa kamalayan, sa kalinangan, at sa realidad ng lahing Filipino.

Malilinaw ang tahasang pag-agaw ni Marcos sa tagumpay ng radikal/progresibo at rebolusyonaryong kilusan lalò na sa larang ng kultura dahilan upang mapatindi nitó ang mga kontradiksiyong panlipunan. Sa pagdiskurso ni Lumbera, halimbawa, sa kaso ng makabayan at progresibong manunulat na si Ka Amado V. Hernandez nang parangalan ito ng Pambansang Artista noong 1973 kasáma si Jose Garcia Villa na manunulat sa Ingles, kapansin-pansin itong kontradiksiyon sa pahayag ni Lumbera. Aniya:

Na sina Hernandez at Villa ay pinagtambal ay pahiwatig na sa Bagong Lipunan, ang kapangyarihan ng Estado ay gagamítin upang ang mga kontradiksiyon sa lipunan ay malutas, maging iyon man ay sa pamamagitan ng negosasyon o sa pamamagitan ng dahas. (Lumbera 112)

Maláy na isiniwalat ni Lumbera ang panlilinlang ng diktadurang Marcos na sinuhayan niya ng pahayag na:

Ang ikalawang anyo ng kontradiksyong pinalitaw ng parangal kay Hernandez sa kultura ng Bagong Lipunan ay sinasalamin ng tahasang pagsalungat ng mga akda ni Hernandez sa mapanlinlang na ideolohiya ng diktadurang itinatag ni Marcos at pagpipi ng diktadura sa alingawngaw ng rebolusyong isinisigaw ng mga popular na tula ng makata. Sa ating paglingon sa mga pangyayari sa larangan ng politika noong hulíng hati ng Dekada 60, magiging malinaw na ang organisadong paglaban ng Kilusang Pambansa-Demokrasya sa umiiral na sistemang pampolitika, ang pangunahing dahilan kung bakit ipinataw ni Marcos sa lipunang Filipino ang Batas Militar noong 1972. Nang itatag ang Bagong Lipunan, ang propagandang pinakalat upang tanggapin ng mga mamamayan ang Batas Militar ay nakatuón sa pag-agaw ng Estado sa mga sentral na konseptong politikal ng Kilusan kasáma na ang mga terminong pinaging popular ng mga aktibista.

Láyon ng pagpapanggap ng diktadurang Marcos na kilálanin ng mga lider ng Ikatlong Daigdig, na rebolusyunaryo ang itinatayô niyang pamahalaán. At dahil rebolusyunaryo diumano ang gobyerno, mapag-aanyong “tíla sosyalista” ang tinatahak na landas ng Bagong Lipunan kung may programang pangkultura ito, at ang pinakatampok na palamuti nitó ay ang “Pambansang Artista,” na tíla isinunod sa halimbawa ng “People’s Artist” sa Unyon Sobyet. Dito, kinailangan ng Bagong Lipunan ang reputasyon ni Hernandez na isang rebolusyunaryong makata at nobelista, bílang Pambansang Artista. (Lumbera 121-122) (akin ang diin)

Tinapos ni Lumbera ang diskurso sa pamamagitan ng pagbabalik sa kasaysayan ng aktibismo/rebolusyong pinanigan ng makabayang manunulat na si Hernandez at ng hámon sa darating pang mag-aarál at intelektuwal ng progresibong panitikan, sa ganitong pahayag:

Ang pagbubukas ng Dekada '70 ay sumaksi sa papatinding daluyong ng aktibismo sa Kamaynilaan... Ang alingawngaw ng rebolusyong isinisigaw ng hukbo ng kabataan sa mga lansangan ay isinatinig ni Hernandez... Walang anumang pagkukubli ang pagpanig ni Hernandez sa kilusang sa pagsapit ng 1972 ay tatangkaing sugpuin ng Proklamasyon 1081...

Sa katunayan, inagaw si Hernandez sa kilusang mapagpalaya at sa panahong umiiral pa ang Batas Militar sa bansa, kinulong siyá sa isang bilangguang kristal upang hindi siyá pakinabangan bílang huwarang rebolusyonaryong manlilikha. Sa pagdiriwang natin ng sentenaryo ng kanyang pagsilang, hámon sa progresibong mag-aarál ng panitikan na hanguin si Hernandez sa bilangguang iyon at tanggalin ang balabal na ibinalot sa kanya ni Imelda Marcos. Palayaing mulí si Ka Amado! (Lumbera 124-126)

Sa gayong pagtáya ni Lumbera, malilina ang usapin sa kontekstong historikal, ang usapin ng *'specific time-continuum'* ng dalumat ukol sa tawid-diwa. Sa imahinatibong yugto ng Batas Militar kung kailan naging bilanggong politikal si Lumbera at pagkalaya ay nagsilbing punong patnugot ng magasing *Sagisag*, mahalaga ang serye ng pagtáya at pananaw niya ukol sa yugtong ito (usapin ng nakaraan-kasalukuyan at hinaharap). Makikíta natin sa liwanag na mulí at mulí ay bubuoin at bubunuin ni Lumbera sa kaniyang kritisismo bílang intelektuwal/manunulat (sa kaniyang nakaraan-kasalukuyan at hinaharap). Dahil umepekto sa gulugod ng pagkatao ni Lumbera ang terorismo at panggigiyagis ng Batas Militar, bagaman dahil hindi siyá bumitaw sa kaniyang paninindigan at nanatiling tapat sa KPD, makikíta na mahalaga ang ugnayang subhetibo ng indibidwal at organisadong puwersang makabayan upang makapamayani pa rin ang taál na posisyon nitó para sa pambansang kasarinlan at lantáy na kalayaan. Sa púntong ito, ang “paninimbang” o “laro/kritikal na akomodasyon” o “sirkumbensiyon,” o anuman ang maitawag sa malikhaing yugto ng pakikipagtagisan o kontra-gahum sa panahon ng kamay na bakal ni Marcos, ay kritikal at masalimuot na akto ng pakikisangkot, pagpanig, o pagtutol. Ang mahalaga ay makahanap ng siwang kung saan makararaan ang liwanag upang sa panahong laganap ang kadiliman, mapatunayang hindi nahihimang ang manunulat/intelektuwal ng bayan. Bagaman naroroon ang panganib ng kooptasyon at akomodasyon,

nagiging kritikal ang indibidwal upang mapatalas ang kaniyang subjektiviti para makaalagwa sa mga panganib, tulad ng materyal na pangrarahuyo ng dispensasyon ni Marcos. Tandaan nating isinugal ni Lumbera ang lahat (personal na intelektuwal na kaalwanang ekonomiko bílang propesor sa Ateneo) nang siyá ay naging bahagi ng kilusan at nag-*underground* sa imposisyon ng Batas Militar. Ang kagipitan at matinding pagsubok ng panahong iyon ay ang kawalan ng mapapasukang trabaho o pagkakaroon ng mapagkakakítaan upang mabuhay nang marangal at may paninindigan para mapanatiling buo ang pagkatao matapos ang pagkabilanggo. Naroroon ang katanungang maaaring umukilkil sa budhi at málay: Ipagagamit ko ba ang aking dunong para sa rehimeng ugat ng subjeksyon ng aking lahi? Sa indibidwal na manunulat/intelektuwal, hahanap at hahanap ito ng paraan upang makasinghap kahit papaano ng hangin upang mabuhay. At ito ang nagluwal ng “sirkumbensiyonistang pakikitalad” na si Lumbera din ang nakatunghay at nagsilbing isa sa mga tagatanglaw.

Matutunghayan natin na sa sirkumbensiyonistang pakikitalad ni Lumbera sa magasing *Sagisag*, ang kaniyang pananagisag ay mababakas nating alegorikal at radikal. Sa kaniyang pangulong-tudling na “Pananagisag,” ang kasalukuyan ng kaniyang panulat sa imahinatibong yugto ng Batas Militar ay umuugnay sa kahapon niya bílang progresibong manunulat/intelektuwal at sa kahapon ng bayang may kasaysayan ng ‘di pa tapós na Himagsikan’— siyá na bahagi ng PAKSA, ng KPD na dumukal sa ideolohiyang Marxismo-Leninismo, kaisipang Mao Zedong at ng paglalangkap nitó sa tradisyong makabayan. Namumutiktik ang kaniyang kritisismo sa pítak ng *Sagisag* sa diwàng makabayan, ng kaniyang panatang balikán ang mga muhón/personahe at pagkakataong humulagpos ang bayan sa kolonyal na saklot ng dáyong imperyalista. Nabanggit niya ang mga susing pangalan: Ka Amado V. Hernandez, Iñigo Ed. Regalado, Claro M. Recto, Renato Constantino, Lope K. Santos, Mao Zedong, at ibá pang progresibong intelektuwal ng bayan at Asya. Nabanggit din niya ang mga kritikal na susing kaisipan sa pag-aaral ng kulturang Filipino para makahulagpos: diwàng makabayan, Filipinisasyon, anti-Amerikano, kolonyalismo, intelektuwal/manunulat, Ikatlong Daigdig. Sa imahinatibong yugto ng Batas Militar, mahihinuhang malusog pa rin ang paghaharaya ni Lumbera, lalò na ang paghaharayang ito ay masusulat sa pambansang wika, ang Filipino, na bahagi pa rin ng kaniyang paninindigang makabayan. Sa imahinatibong yugto ng Batas Militar, hindi nabinbin ang pagsasakdal at patúloy na paghulagpos ni Lumbera, halos kapanabayan ang bayang nakikibaka at ang patúloy ring paghulagpos nitó. Nakatala ito sa

limang taóng singkad ng “Pananagisag” ni Lumbera sa magasing *Sagisag*. Ito rin ang panahong maituturing na nagsulat si Lumbera “para sa atin” na sa pananaw ni Resil Mojares (*writing for ourselves*) ay batayan upang patúloy na sumulong ang kamalayang-bayan. Tradisyon ito ng manunulat/intelektuwal ng bayan sa pagtawid ng diwàng makabayan, sa panahong binubuo at pinatatatag ang diwàng ito sa ating pambansang kamalayan sa kasaysayan.

Ito rin ang matutukoy na postkolonyal na proyektong naisagawa ng diskurso ni Lumbera. Ang kasalukuyang diskursong mapagpalaya na nakasandig sa kamalayang-bayan na isinulong at mahigpit na nakaugnay sa posisyonalityad ng espesipikong ‘*continuum*’ sa kasaysayan—ng nakaraan at kasalukuyan at hinaharap ng sambayanang Filipino.

Sa pagsuhay natin, ang diskursong postkolonyal nina Rizal at Bonifacio ay tumuloy sa katauhan ni Bienvenido Lumbera sa kaniyang Pananagisag bílang pagpoposisyon ng alternatibong kamalayan sa panahon ng Batas Militar. Sa yugtong ito ng Batas Militar, kapansin-pansing ang panulat ni Lumbera ay mapapaling sa anti-imperyalistang paglalalatag at pagtuligsa na siyáng ubod ng postkolonyal na proyektong lalamanin ng Pananagisag. Radikal o progresibo at napapanahon pa rin ang gayong akto ng pag-akdang ito ng bayan ni Lumbera dahil kabahagi ng kilusang-bayang tinataakang ilegal na ayon kay Alice Guillermo ukol sa yugto ng Batas Militar:

Before and during martial law, the opposition to the US-Marcos dictatorship was spearheaded by the progressive forces which went beyond the purely anti-Marcos line to anti-imperialist demands. (Guillermo 213) (*akin ang diin*)

Ang anti-imperyalistang pakikibakang ito ng bayan at ng malikhaing pagharaya bílang subjektiviti ng manunulat/intelektuwal na si Lumbera ay magingkad na bahagi ng proyektong postkolonyal. Tunghayan pa natin ang ilan sa pananaw ni Patajo-Legasto ukol sa diskursong ito. Aniya:

Postcolonial discourses include those ‘imaginative’ or ‘creative’ and theoretical and/or critical (to use traditional dichotomies) writings that seek to establish alternative objects of knowledge in cultural studies...

Postcolonial Discourse is a critique of Western hegemony. More specifically, it is an interrogation of the philosophical and historical assumptions, and formal (read: structural) elements of colonial and imperialist, modern and even some postmodern discourses which were used to legitimize colonialism and which continue to marginalize the cultural productions/knowledges of colonials and former colonials. This project will necessitate historical analyses of our cultural institutions, traditions, and formations.

In being a critique of domination, postcolonial discourse is similar to “Third World” Discourse, e.g. Third World Literature understood as “Resistance Literature” or “revolutionary/fighting literatures. (Patajo-Legasto 8-9)

Mahalaga ang pagpapasidhi ng dalumat ukol sa nasyonalismo o diwàng makabayan, ng proyektong postkolonyal lalò na sa aktibong pagtawid nitò mulang Rebolusyong 1896 túngo sa panahon ng Baras Militar. Sa pagtatagpo ng politika at kultura, sa usapin ng estetika at pagpapalaya, magsasanib-puwera ang diwàng makabayan at progresibong kaisipang Marxista na mahahango sa *Talks at the Yanan Forum* ni Mao (San Juan 176); katulad ng nailatag na paninindigan ng PAKSA na pinamunuan ni Lumbera na epekto pa rin sa panulat at layunin ng mga akdang malalathala sa magasing *Sagisag* sa matutukoy na programa ng kontra-gahum na may sáray ng mga erya at kategoryang natukoy na aakdain ni Lumbera sa kaniyang “Pananagisag.”

Ang tatlong eryang natukoy: kultura ng paghulagpos, panitikan ng pakikisangkot, at kritikal na pedagohiya na naglalatatag ng edukasyong makabayan. Pinunan ng erya ang kategoryang naglalahad ng hámon at tunguhin ukol sa mga hakbangin para sa dekolonisasyong dulot ng misedukasyon, kahalagahan ng wikang pambansa para sa identidad at pagkakaisa, pagtatakda ng kritikal na pamantayan ukol sa panitikang mulát, pagbibigay-pugay o rekognisyon sa proponent ng makabayang simulain, at pagpapahalaga sa pamánang pangkalinangan na may malaking papel ang manunulat/intelektuwal. Dito makikíta na ang kritikal na pagharaya ni Lumbera ay ugnayan ng nakaraan—kasalukuyan at kinabukasan. Mananatiling akma ang mga akda sa “Pananagisag,” mulang 1975–1979, sa usaping haharapin ng darating pang mga dekada at panahong tatakdaan ng kinabukasan natin sa pagdaluyong ng globalisasyon. Sa pagragasang ito

ng globalisasyon, mananatiling alternatibo ang nailatag nang mga susing kaisipan ni Lumbera sa larang ng kultural na pakikibaka at pag-aaral.

Masasabing akma pa rin ang bisà sa nibel na ito ng panulat ni Lumbera na kumikilála, umaalála, naglilinaw, at nagwawasto. Mahalaga itong isinagawa ni Lumbera na “pagsulat para sa ating kaakuhan” (*writing for ourselves*) na ipinahayag ni Resil Mojares na batayang salik sa:

...produksiyon ng modernong kaisipan ng mga Filipino na nagtakda ng pag-usbong sa kamalayan ng diwàng makabayan. Mga Filipino (ng manunulat/intelektuwal) na kabahagi sa pagbubuo ng nagsa/sariling depinisiyong pangkalinangan sa konteksto ng anti-kolonyal na pagbubuo ng bayan (*nation-formation*). (Mojares 471) (akin ang salin)

Kaisa rin nitó ang pagtáya ni Lumbera ukol sa binhi ng Himagsikang 1896 at ng (organikong) intelektuwal at manunulat na aniya ay:

Philippine Literature may be said to have come to age during this period, in that it had become aware of its distinctness as the product of a colonized people struggling against the rule of a foreign country. **The writings of the intelligentsia involved in the Revolution of 1896 trace the emergence of the Filipino people. The self-conscious literature that this emergence brought forth marks the beginning of a truly Filipino Literature.** (Lumbera 16) (akin ang diin)

Kumikilála ito sa ambag ng makabayang simulain, sa mga susunod pang mga katulad na personaheng politikal/kultural sa katauhan nina Recto at Ka Amado. Umaalála ito sa kadakilaan ng mapaghawang landas na tinahak nina Balagtas at Lope K. Santos. Nililina nitó ang usapin ng kasaysayang anti-imperyalista/anti-kolonyal/anti-Amerikano sa ikasusulong ng interes at ideolohiya ng katutubong may lantáy na pagmamahal sa bayan (Filipinisasyon). Winawasto nitó ang pananaw ukol sa nagbabagong sipat at suri sa nagpupumiglas na kamulatan ukol sa pagsusulong/pagpapagitaw ng pambansang wika/Filipino at ng kulturang katutubo/Filipino. Dahil dito, tumataas ang nibel ng sirkumbensiyonistang estratehiyang mapagpalaya,

at nagbibigay ng lalim at lawak ukol sa pananaw hinggil sa pagsasalikop ng pagsulat ng kasaysayang pampanitikan at pag-aninaw sa kasaysayang bayan. Maaaring ipagpalagay na nagbabago lámang ang katawagan, mulang pananaw sa Ikatlong Daigdig patúngong postkolonyal na programang kontra-gahum. Mahalagang bigyang-diin pa rin na ang pananaw na ito ay patúloy na nagkakabisa, ibinabanyuhay ang patúloy na pag-igkas ng pagbibigay-kapangyarihan (*empowerment*), patúloy na iginigiit ang espasyong nása laylayan/gilid o mga mardyinalisadong tinig (*decentering*) túngo sa pagtatambad ng sentro kung saan relatibo lámang ang lakas at paghahari (gahum) dahil hindî monolitiko at mabuway ang pundasyong sungyaw o dáyo. Sa kabuoan, dahil tuloy pa rin naman ang pakikibaka para sa kasarinlan at kalayaan, mulít mulíng aalingawngaw ang ilan sa mga susing akdang naisulat ni Lumbera sa magasing *Sagisag*. Patunay nitó ang pagsulpot ng ilang akdang Pananagisag sa aklat na *Abot-Tanaw: Sulyap at Suri sa Nagbabagong Kultura at Lipunan* nang taóng 1987, at ang kaangkupang maaninaw mulí itong Pananagisag sa katipunang *Bayan at Lipunan: Ang Kritisismo ni Bienvenido Lumbera* taóng 2005, gayundin sa *Pag-akda ng Bansa* na mulíng maghaharaya sa “dugô, páwis, at luha ng dekada (setenta)” na nilikha ng Batas Militar, ang politika at panulat na magsasalikop sa sinasabi ni Lumberang (48-50) “pagkakamalay at pamumulaklak” ng mga manunulat at intelektuwal ng bansa.

Isang daigdig ng pakikipagtunggali ang binubuksan ng manunulat/intelektuwal na si Lumbera. Sa pananaw niyang sirkumbensiyonista, binibigyan nitó ng siwang ang usaping pinakitid/isinara ng Batas Militar. Sa mga siwang/guwang na ito magaganap ang mabulas na pagbalikwas na anti-kolonyal/anti-imperyalista. Sa pagkakataong ito, itatayâ at ipakikipagsapalaran ni Lumbera ang kaniyang pagkamalikhain, dunong, at lakas; sa púntong ito, magpapatuloy ang pagtawid ng diwáng makabayan o tawid-diwa ni Lumbera, bubulas ang láwas ng kaniyang panulat sa Pananagisag, ang kaniyang pagkatao at paninindigan na mahigpit na nakaugnay sa pagsuhay sa kamalayang-bayan bílang diyalektikal na pagkatha sa identidad/kaakuhan ng lahing Filipino sa paghulagpos nitó hábang isinasagawa ang patúloy pang pakikipagtagisan at pagbubunyag/pagsisiwalat sa mga kontradiksiyon sa kasaysayang bayan sa imahinatibong yugto ng Batas Militar.

Kung kayâ sa kabuoan, ang paghulagpos ng manunulat/intelektuwal na si Lumbera ay paalála sa atin, sa ginintuang aral ng batayang katanungang mapagmulat: Para kanino natin iaalay ang lahat nating lakas, karunungan, at

panahon? Para kanino ang tawid-diwa? Para kanino ang ating paghulagpos at pakikisangkot na átas ng diwàng makabayan sa kasaysayan lalò na sa mga namulat at mamumulat pang mapagpalayang intelektuwal/manunulat ng bayan ng nakaraan, ng ating mapagpasiyang kasalukuyan at kinabukasan. May mababalikan táyong bakás na tiyak nating mapagbahangian ng malikhaing karanasan ng pag-akda ng bayan, talâ ito ng progresibong proseso ng paghulagpos sa loob ng kilusang-bayan para sa transpormasyong panlipunan, sa matalisik na pagbabahagi at pag-aninaw ng kamalayan ni Lumbera:

To intellectuals (and writers) shaken by the impact of a nationalist movement no longer content with “discussion” and insisting instead on “involvement,” a re-examination of the totality” of Philippine culture became imperative. “Involvement” proved to be traumatic. Having been made aware that they were “mis-educated” by a system of education tailored according to the requirements of U.S. colonialism, the intelligentsia faced two alternatives. First they could dust off and scrutinize the values they had thought and lived by, and salvage what they could to be able to assert the validity of the status quo. And second, they could admit that those values had been a sham and lend their efforts towards social change. Either alternative necessitated a **re-examination of consciousness**. The consequent fear of identity loss drove writers and critics into what the popular shibboleth summed up as a “search for the Filipino identity.”

The question “For whom?” seemed to have shattered forever the cherished myths about artist and his supposed autonomy. At present, the response to the question among the intelligentsia is joined to nationalism in various ways—“decolonization,” “Filipinization,” “liberation,” or “national development”—but the attempt is always to relate any given literary work to a vast audience, the Filipino masses. (Lumbera 58-59)
(akin ang diin)

Isang prosesong pampanitikan at kasaysayan ito ng pagbubunyag/pagsisiwalat, pagkamulat, at pagbalikwas na kasáma ang kapuwa manunulat sa PAKSA na pinamunuan ni Lumbera noong dekada setenta, at ng nagsanib puwersang makabayan na magsusulat ng kasaysayan ng EDSA I, EDSA II at ng darating pang makapangyarihang pagbabangon ng másang sambayanan. Mul't muli, maibabalik sa pusò ng sambayanan ang panatang lumaya at humulagpos. Magbibigay ito ng bisà at kapangyarihan sa manunulat/intelektuwal na baguhin ang búkas na kabahagi ng kilusang masa para sa makabuluhang pagbabago at pagtatamo ng lantáy na kasarinlan at kalayaan. Ito ang diwa ng tawid-diwa na nakatalâ sa ating masigasig na kamalayang-bayan na mananatiling malakas ang bigwas ng pag-asam at pag-asa dahil tuloy-tuloy pa rin sa pagtugpa at pagtawid ng diwàng makabayan/mapagpalaya sa paghulagpos nitó at pagbabanyuhay na kaisa ang talaksan ng mulát at aktibong manunulat/intelektuwal sa bansa.

Mga Sanggunian

- Alcantara, Ruby, Monico Atienza, Laura Samson, at Nilo Ocampo, mga patnugot. *Patricia Melendrez-Cruz: Filipinong Pananaw sa Wika, Panitikan at Kultura*. University of the Philippines Press, 1994.
- Cayanes, Dexter B. "Ang Paghulagpos ng Dula at mga Dula ng Paghulagpos sa UP Los Banos (1970-2000): Isang Historikal na Paglalahad." Tesis sa MA, Unibersidad ng Pilipinas, 2005.
- Guillermo, Alice. *The Covert Presence and Other Essays on Politics and Culture*. Kalikasan Press, 1989.
- Guillermo, Alice at Charlie Veric. *Suri at Sipat: Araling Ka Amado*. Amado V. Hernandez Resource Center at National Commission on Culture and the Arts, 2004.
- Llanes, Ferdinand, Jaime Veneracion et al., mga patnugot. *Kasaysayang Bayan: Sampung Aralin sa Kasaysayang Pilipino*. National Historical Institute at ADHIKA ng Pilipinas, Inc., 2001.
- Lumbea, Bienvenido. *Panayam ni Dexter B. Cayanes*. University of the Philippines, Faculty Center, 2010.
- _____. *Writing the Nation/Pag-akda ng Bansa*. University of the Philippines Press, 2000.
- _____. Sa Sangandaan ng mga Kontradiksyon: Si A.V. Hernandez Bilang Pambansang Artista sa *Suri at Sipat: Araling Ka Amado*. Alice

- Guillermo at Charlie Veric (mga patnugot). Amado V. Hernandez Resource Center at National Commission on Culture and the Arts, 2004.
- _____. *Terror and Culture Under Marcos' New Society*. Naakses sa <http://lumbera.ph/?p=30>.
- _____. *Revaluation 1997: Essays on Philippine Literature, Cinema and Popular Culture*. University of Santo Tomas Publishing House, 1997.
- _____. *Abot-Tanaw: Sulyap at Suri sa Nagbabagong Kultura at Lipunan*. Linangan ng Kamalayang Pambansa, 1987.
- _____. patnugot. "Pananagisag." *Sagisag*. Research and Analysis Center, Ministry of Public Information, Papyrus Press, Inc, 1975–1979.
- Mojares, Resil. *Brains of the Nation: Pedro Paterno, T. H. Pardo de Tavera, Isabelo delos Reyes and the Production of Modern Knowledge*. Ateneo de Manila University Press, 2006.
- Nuncio, Rhoderick. "Kritikang MakaLumbera: Tungo sa Kritikang Filipino at MakaFilipino." *Kritikasatabitabi: Kritika ng Kritika ng Kritika nang Kritikang si Lumbera*, 1 Oktubre 2008. Naakses sa <https://kritikasatabitabi.wordpress.com/2008/10/01/kritika-ng-kritika-ng-kritika-nang-kritikang-si-lumbera/>.
- Ordoñez, Elmer. *Emergent Literature: Essays on Philippine Writing*. University of the Philippines Press, 2001.
- Patajo-Legasto, Priscelina, ed. *Filipiniana Reader: A Companion Anthology of Filipiniana On-line*. University of the Philippines Open University, 1998.
- San Juan Jr., Epifanio. *Toward a People's Literature: Essays in the Dialectics of Praxis and Contradiction in Philippine Writing*. University of the Philippines Press, 2005.
- Smith, Desmond. *Democracy and the Philippine Media, 1983-1993*. Edwin Mellen Press, 2000.
- Tolentino, Delfin. "Ang Estetikang Mapagpalaya sa Ikatlong Daigdig," *Kultura: A Quarterly Forum for Artist, Critic and Audience*, Vol. 3 No. 4. Sentrong Pangkultura ng Pilipinas, 1990.
- Valdez, Maria Stella. *Mga Taon ng Himagsikan: Mga Impresyon, Perspektibo at Tungkulin*. De La Salle University Press, 1999.